

ЖАРЫҒЫ ОРТАҚ ЖАЛПЫҒА

Зайкенова Руда Зайкеновна,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
профессоры, филология ғылымының докторы.
Қазақстан, Алматы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15272015>

Makale, Abai'nin mirasını tanımanın gerçek sorunlarını ortaya koyuyor. Abai'nin şiir ekolünde, sanatsal ve edebi eserlerde milli bilgi ve manevi ve kültürel değerlerin, ahlakın, inancın, sevginin, dostluğun, adaletin, barışın, birliğin, liderlik pozisyonunu belirleme fırsatı bulacağız.

The article reveals the actual problems of recognizing Abai's heritage. Abai's school of poetry, artistic and literary works of national knowledge and spiritual and cultural values, morality, faith, love, friendship, justice, peace, unity, we will have the opportunity to determine the leadership position.

Түйін сөздер: адамзаттың ақылгөйі, жыл құсындай, зерттеуші, жылымық, хақ жолы.

Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы – адамзат баласының ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Абайды тану, бағалау, насихаттау, оқыту – қоғамдық ой-санада тың серпілістер туғызып, жаһандану үрдісіндегі мақсаткерлікке жұмылдырады.

Абайдың «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма» деп басталатын өлеңіндегі «Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла» деген сөзінің астарында үлкен мағына бар [1]. Данышпан ақын «Жүрегіңнің түбіне терең бойла» деу арқылы «мыңмен жалғыз алысуға» тура келген күрделі тағдыры мен ұлт намысын қорғаған рухани биігін жіті пайымдауға, дұрыс қорытынды жасауға жол нұсқаған. Оның өмір сүрген дәуірі қазақтың ұлттық санасын ширататын қазіргі заманалық құбылыстармен тікелей байланысты. Сондықтан да ақынның келешек ұрпаққа арнаған адамгершілік жайлы өсиеттері мен үлгі-өнегесін оқып үйрену еліміздің мәңгілік ұлттық тұғыры болып қала бермек. Арада қаншама уақыт өтсе де, Абай тұлғасы биіктемесе, аласарған жоқ. Қазіргі уақытта ұлы ақынның киелі таным болмысы «адамзаттың ардағы, адамзаттың ақыны, адамзаттың ақылгөйі» ретінде әлемдік кеңістікке тарады.

«Абай» энциклопедиясында: «Абайтану – ұлы ақын мұрасын жан-жақты терең зерттеуді мақсат ететін қазақ әдебиеті тарихы салаларының бірі» деген түсініктеме берілген [2].

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

1920 жылдардың соңында Мәскеуде болған Мағжан, Әлиханнар «Алқа» атты әдеби ұйым құрып, оның айқындамасында: «Қазақ әдебиетінің алыбы Абай – қазақ даласына кеулеп кіріп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа халықтың қанды жас төгіп еріксіз шалған бірінші құрбаны», – деген сөзінде үлкен мағына жатыр [3]. Бұдан абайтану ғылымының қалыптасуына аса үлкен күш жұмсалғанын көреміз. М.Әуезов бүкіл саналы ғұмырын абайтану тарихына арнау арқылы «абайтанудың бірегей білгірі» атанды. Абайдың дүниетанымы, өскен ортасы, Абайдың рухани нәр алған қайнар бұлағы, шығыс пен батыс әдебиетінің әсері, Абайдың ақындық дәстүрі, әдеби ортасы, текстологиясы т.б. М.Әуезов зерттеулерінде көрсетілген күрделі мәселелерді 1940–1950 жылдары С.Мұқанов, Ә.Жиреншин, Қ.Жұмалиев, Ә.Қоңыратбаев, т.б. жалғастырса, 1950–1960 жылдарда Қ.Мұхаметханов, Т.Нұртазин, Т.С.Сильченко, Т.Тәжібаев, З.Ахметов, А.Нұрқатов, М.Мырзахметұлы т.б. одан әрі жалғастырды.

Осы аталған ғалымдардың қай-қайсысының болмасын алған бағыттары бойынша жазған монографиялық еңбектері сол тақырыптағы алғашқы ғылыми зерттеулер болып табылады. Мәселен, академик Қ.Жұмалиев 1946 жылы «Абай поэзиясының тілінен» докторлық диссертация қорғап, қазақ әдебиетшілері арасынан ғылым докторы деген атаққа тұңғыш қол жеткізсе, 1948 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» атты арнайы монография ұсынды. Ғалымның 1941 жылы қорғаған «XVIII-XIX ғасыр қазақ әдебиетінің тарихы» атты кандидаттық диссертациясында басқалармен қатар Абай шығармашылығы да арнайы сөз болады. Филология ғылымынан тұңғыш қорғалған осы диссертациялардың Абай шығармашылығына тікелей қатысты болуы да, сол кездің өзінде-ақ ақынның жаңа өкіметке де танымал бола бастағанын танытады. Өйткені Қазақстанда Ғылым академиясы 1946 жылы ғана құрылғандықтан, қазақ ғалымдары Ленинград (қазіргі Петербург) пен Мәскеуде қорғайтын. Соның өзінде 1990 жылдарға дейін жұмыс Қазақстанда қорғалса да, диссертациялар орысша жазылып, Мәскеудегі Жоғары аттестациялық комитеттен бекітіліп барып, күшіне енетін.

Қ.Мұқаметхановтың 1951 жылы М.Әуезовтің жетекшілігімен «Абайдың әдебиет мектебі» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Осы жұмыстан кейін «М.Әуезовтің ғылымдағы көлеңкесі» деген айып тағылып, қуғынға ұшыраған ғалымның еңбегі тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана 1993-1997 жылдары «Абайдың ақын шәкірттері» атты 4 кітаптан тұратын зерттеу

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

еңбегі жарық көрді. Сондай-ақ Қ.Мұқаметхановтың «Абай шығармаларының текстологиясы» (1959) атты еңбегі абайтануға қосылған зор үлес болды.

Бұл жерде жас оқырманға 1937-1938 жылдардағы халықтың басына төнген репрессиядан кейін тағы қандай «қуғындау» болды деген заңды сұрақ туады. Мұның себебін түсіну үшін мына нәрселерге көңіл аудару керек. 1939 жылы басталған екінші дүниежүзілік соғыс, «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысына» ұласқандықтан, саяси қуғындау науқаны «халық жаулары» мен олардың әулетін соғыстың ең алдыңғы қауіпті шебіне аттандыруға ұласты. Десе де бұл идеология науқанының сәл толастауына себеп болды.

1945 жылы Кеңес-Герман соғысында жеңіске жетіп, мәртебесі артқан Кеңес өкіметі енді ел ішіндегі саяси идеологияға қайта көңіл бөле бастайды. 1946-1948 жылдар аралығында коммунистік партияның идеология саласындағы әсіресе Орталық партия комитетінің органы Мәскеуден шығатын «Правда» газетінде «Қазақстан тарихы маркстік-лениндік тұрғыда баяндалсын» деген қаулыларынан кейін тағы да саяси қуғын-сүргін басталды. Дәлірек айтқанда, «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателіктер» (1947 ж.) деген тікелей қаулысынан кейін «ескі мәдени мұраға сын көзімен қарамай, ұлтшылдыққа бейімдеп, өрескел бұрмалаған» белгілі ғалымдар мен жазушылар тағы да жаппай қуғын-сүргінге ұшырай бастайды. Әсіресе 1951 жылы тарих пен әдебиет саласындағы зиялы қауым өкілдерінің бірқатары буржуазиялық ұлтшылдықпен айыпталып, алды 25 жылға сотталып, арты қудалауға ұшырады. Бұл қатарда тарихшы Е.Бекмағанов, әдебиетшілер Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Қ.Мұхамедқановтар 25 жылға сотталса, М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Т.Тәжібаев, Ә.Қоңыратбаев, Т.Нұртазин, Ә.Мәметова сияқты ғалымдар жұмыстан қуылды.

1953 жылы Кеңес өкіметінің бірінші көсемі И.В.Сталиннің қайтыс болуы Могикандардың соңы іспетті М.Әуезовтің де, басқалардың да тірі қалуына себеп болды. Бұдан кейін өкімет басына келген Н.С.Хрущев жеке адамға табынушылық пен дүниежүзілік мәдениеттен оқшау ұстауды сынап, демократияға жол ашуға тырысты. Орыс тарихында «Хрущевский оттепель» деп аталған, қазақтар «Жылымық» деген бұл кезеңде қазақ әдебиетінің әртүрлі жанрда өрістеуіне негіз жасалды. Бұл туралы М.Әуезовтің «жыл құсындай жаңалық сезінемін» дейтіні сол.

1947-1951 жылдар арасындағы Кеңестік идеологияның саяси жазалау науқанына «Абайдың әдебиет мектебі» бірінші болып ілінді. Себебі мұнда

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

басқасын айтпағанда жала жабушылардың пікірі бойынша «ірі феодал Құнанбайдың тұқымы, атақты халық жауы Шәкәрім Құдайбердіұлы» да бар болатын. 1951 жылы қорғалған Қ.Мұқаметқановтың «Абай төңірегіндегі ақындар» («Абайдың әдебиет мектебі» деген алғашқы атауы осылай өзгерген) атты диссертациясы сол жылы жоққа шығарылып, өзі 25 жылға сотталғаннан кейін М.Әуезовке бұл мәселені жылы жауып қоюға тура келді. Қ.Мұқаметқанов «ғылым кандидаты» деген атағын тек 1956 жылы ресми түрде қайтарып алғанмен, жазушының көзі тірісінде орындай алмай кеткен осы арманға арада 40 жылдан астам уақыт өткенде ғана қол жеткізеді.

«Жылымық кезеңге» қайта оралайық. Академик Зәки Ахметов 1951 жылы «Абай және Лермонтов» деген тақырыпта қорғаған кандидаттық диссертациясы негізінде 1954 жылы орыс тілінде жеке кітап шығарды. Бұл жұмыс кейіннен монографиялық қомақты зерттеулерге ұласты. Мамандығы тарихшы болса да, Абай шығармаларын ұзақ уақыт зерттеген Ә.Жиреншин «Абай және оның орыс достары» (1949), «Абай Құнанбаев қазақ халқының ұлы ақыны және ойшылы» (1950), «Абай және орыстың революционер-демократтары» (1959) деген зерттеу еңбектер жазды. Ол 1961 жылғы Абайдың бір томдық толық жинағын құрастырып, жаңадан табылған бес өлеңін қосып, толықтырулар енгізді.

Академик М.Сильченко 1957 жылы «Творчество биография Абая» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, осы жылы аталмыш атпен кітап шығарды. Абайтанушы ғалым Р.Сыздықова 1959 жылы «Абай прозасы тілінің морфологиялық ерекшеліктері» деген тақырыпта кандидаттық, 1971 жылы «Абай шығармаларының тілі» деген тақырыпта докторлық диссертациялар қорғаған. Белгілі профессор ғалымдар Т.Нұртазиннің «Абайдың ақындық шеберлігі» (1954), Т.Тәжібаевтың «Философские, психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева» (1957), А.Нұрқатовтың «Мұхтар Әуезов творчествосы» (1965), «Абайдың ақындық дәстүрі» (1966) атты ғылыми-зерттеу еңбектері абайтану тарихына қосылған қомақты үлес. Бұлар қылышынан қан тамып, ұлттық әдебиетіміздің қалыпты арнамен дамуына кесір-кесапатын тигізген Кеңес өкіметінің коммунистік идеология жағдайында өмір сүрсе де, абайтанудың дұрыс бағыт алуына жол ашты.

Осы аталған әдебиетші ғалымдардың ішінен тәуелсіздік заманына жеткен Қ.Мұхаметханов, З.Ахметов, М.Мырзахметұлы социалистік реализм әдісі тұрғысынан талданып келген абайтанудың айта алмаған, жетілдіре алмаған тұстарын барынша айқындап, қазіргі ұлттық көзқарас тұрғысынан жүйелеудің

негізін салды. Қазіргі абайтану мәселелерінің даму бағыттары осы аталған ғалымдардың еңбектерінің негізінде дамып келеді.

Абайдың екі томдық тұңғыш академиялық жинағын құрастырып, Абай туралы монография жазып, «Абай» пьесасын, Абай операсының либреттосын, атақты «Абай жолы» роман-эпопеясын жазған М.Әуезовтің «Мен Абай тереңінен шөміштеп қана іштім» деген сөзінің мағынасы тек тәуелсіздік таңымен бірге ашылды [4].

Абай шығармаларын терең де, жан-жақты таныту – халқымыздың тарихы мен әдебиетін, өнерін, салт-дәстүрін, мәдениетін, тілін ұлттық құндылық ретінде бағалайтын, эстетикалық талғамы жоғары, білім, білік, дағдылармен қаруланған, түйген ойларын іс жүзінде кәдеге жарата білетін, ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, өркениетті қоғамда өмір сүруге лайықты, терең ойлайтын дара тұлға қалыптастыруға сенімділік туғызады. Абай ілімінің ұлттық сананы ұйытатын мүмкінділігі мен өзектілігі де осында.

«Абай сынына толмаған сөзді аузына алмайды» екен. Бұл пікірдің мағынасына абайтануды оқу арқылы көз жеткізу қиын емес. Бұл үшін ғұламаның «әрбір сөзі бір кітапқа жүк болатындығын» (Г.Бельгер) түйсіне білсе, Абай «нақлиясы» мен «ғақлиясын» танып, «алдыңғы толқын ағалар мен кейінгі толқын інілердің» ісін бағамдауға болады. Абайдың ақылы мен өсиетін оқып-үйрену барысында жаһандық құбылыстар мен ұлттық әдебиеттер арасындағы қайталанбайтын ерекшеліктерді бағамдауға мүмкіндік туындайды [5].

Абайдың «Отыз жетінші қарасөзінде» айтылған «Қайратсыз ашу – тұл, тұрлаусыз – ғашық тұл, шәкіртсіз – ғалым тұл» деген сөзін үнемі қаперде ұстаған адам ойсыз болмауға бейімделеді.

Абай әлемін танып-білу арқылы мынадай махсұтқа қол жеткіземіз:

1) Қазақ сөз өнеріндегі Абайдың орны мен ақындық болмысын танып, шығармаларын оқып, өзектілігін айқындап, абайтану ғылымының мол мұрасы – қазақ өмірінің тарихи факторы іспеттес екендігін ұғынамыз.

2) Ақынның мұрат-мақсаттарын, көркем-әдеби туындыларын, ғылым, білім, өнер, тәрбие мәселелері туралы өсиеттерінің маңыздылығын түсіну арқылы жастардың ұлттық танымы қалыптасады, шығармашылық қиялы дамиды, көркем туындының идеялық мәнін, тілдік ерекшеліктерін талдап, пікір алмасады, өмірден өз орнын табуына бағыт-бағдар алады.

3) Абайдың ақындық мектебі, поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық ұғымының мәні мен маңызын рухани кемелдік тұрғысынан танимыз. Ақынның көркем-әдеби туындыларындағы ұлттық таным мен рухани-мәдени құндылықтарды игеру арқылы ақын идеяларын күнделікті тұрмыста басшылыққа алу мүмкіндігіне ие боламыз. Адамгершілікті, имандылықты, махаббатты, достықты, әділеттілікті, татулықты, бірлікті үлгі-өнеге етеміз.

4) Абайтанудың кезеңдерін саралап, шығармашылығындағы тұлға, толық адам тұжырымына қатысты өзекті мәселелерді оқып-үйренеміз. Ұлы ақынның өмірбаяндық тың деректеріне сүйене отырып, қазақ әдебиетіндегі көшбасшылық орнын анықтаймыз.

5) Ғұлама ойшылдың философиялық ақыл-нақыл сөздерінің мән-мағынасын ашып, тәлімгерлік тағылымынан үйренеміз. Қоғамдық құрылыс, азаматтық көңіл күй, тарихи таным үрдісі туралы жазған ғылыми-философиялық трактаттарындағы көзқарастарымен танысамыз.

6) Ақынның шетел ақындарының шығармаларын аударудағы шеберлігі, қарасөздері, өлеңдері мен поэмаларындағы ақындық биік мұрат, адамгершілік идеяларынан үйренеміз.

7) Абай және қазіргі қазақ әдебиетінің рухани байланысын ғылыми негізде пайымдай отырып, қазіргі абайтанушы ғалымдардың ақын шығармаларын зерттеу, жинақтау, жариялау, насихаттау жұмыстарынан хабардар боламыз.

«Ғылым – Алланың бір сипаты, ол – ақиқат, оған ғашықтық – хақ жолы және адамдық жолы» деген Абайдың даналығын тану – заман мұраттарымен үндесіп жатқан міндет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы, 1957. / Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қарасөздер. – Алматы: Жібек жолы, 2005 – 488 б
2. Абай энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720 б.
3. Абай мұрасы – қазақтың ұлттық қазынасы. (Респ.ғыл.теор.конф.мат.). – Алматы: Кие, 2009. – 128 б.
4. Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Ғылым», «Жібек жолы», 1997-2011; Екінші басылым. «Дәуір», «Жібек жолы», 2014.
5. Абай тілі сөздігі. – Алматы: Өнер, 2011. – 616 б.